

Fekete Csaba

Éneklés tilalma?

Idősb Révész Imre egy hevenyészett megjegyzéséből ered az a zenetörténeti és liturgiátörténeti szempontból is súlyos vélekedés, hogy Maróthi városában meg kellett tiltani a gyülekezet éneklését a nagy ünnepeken kívül, mert annyira megromlott.¹ Nincs egyetlen korabeli dokumentumból idézett mondat sem ezen a helyen, sem bárminemű hivatkozás Révész füzetében, ezért a kétség, amellyel már diákkoromban olvastam ezt az állapotjelző mozzanatot, régóta feloldatlanul lappangott bennem. A korábbi évek során többször igyekeztem szűrőpróbaszerűen rábukkanni a városi tanács rendelkezései között a tilalom eredeti megfogalmazására és körülményeire, ez azonban nem sikerült. Legalább egy évszázad városi levéltári anyagának módszeres átfésülésére nem lehetett módom egyetlen kételkedve fogadott megjegyzés bizonytalan háttere miatt.

Másként volt, mint ahogy véltem. G. Szabó Botond legújabban közreadott forrásgyűjteménye tartalmazza a határozatot, amelyet nem a városi tanács, hanem a *Consistorium* alkotott meg.² Révész Imre egy évszázaddal ezelőtt biztonnyal fejből említette, talán maga sem emlékezett pontosan a város történetének erre mozzanatára. Az eredeti intézkedés és eredeti ok más, mint az ő híradásából következtethetnők.

„Az rendeletlenségek el hárítására, mellyek estek az harangozás előtt való éneklésben, és az írástudatlanok kedvéért:

Az éneklés, mellyel élt eddig a' kösség, harangozás előtt a' templomban az Úrnak napjain 's ünnepeken tollaltatik, és a' helyett az új Testamentomból bizonyos részekolvastassanak arra deputaltatando alkalmas Deák iffjak által fél óráig, a' mig a' közönséges Isteni tisztelet be áll, melly olvasásnak lehet praemittalni reggel déllyest valamelly rövid Szent éneket, hogy azon kezdődgyék az olvasás, a' Cantor pedig légyen Deák iffjú. Az Ispotályban is ez a' rendelés observaltassék. A' prae-Lector légyen vagy a' Cantor vagy maga helyett substitutállyon tanított embert.”³

¹ Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Budapest 1950. 161. A 7., *Énekeskönyvünk sorsa a XVIII. században* című fejezet ama részében olvassuk ezt, ahol a XIX. századi énekeskönyvekhez vezető útról szól. — Lásd a 4. jegyzetpontot is.

² *A Debreceni Református Kollégium a «pedagógia századában».* Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel. Debrecen 1996. 185. Megjelent a Honfoglalás 1100. Évfordulója Emlekbizottságának támogatásával, a magyar iskola milleniuma alkalmából.

³ A „Debreceni Helvét Hitvallású Egyháztanács Jegyzőkönyve.” Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, I.99.c.11-13. 1745. július 16. 20. szám. Több helyen átjavított és kiegészített bejegyzés. Interlineáris betoldásai, < > között a törölt szavak; előbb: tudatlanok,

Ezt értelmezte át mint másodkézből vett értesülést, Csomasz Tóth Kálmán a következőképpen:

„Azon sem kell csodálkoznunk, ha a zenei írástudatlanság következtében a kántorok (akik maguk sem lehettek minden esetben kitűnő képzettségűek) nem tudták kellően vezetni a gyülekezeti éneklést és az végül is annyira elfajult, hogy még magában Debrecenben is egy időre *el kellett tiltani* a nagy ünnepnapokon kívül *a templomi éneklést*.”⁴

Az úgy egyes részletei megkívánják és megérdemlik a részletesebb átgondolást. Ezek főként a gyülekező éneklés, bibliaolvasás, és kántordeákok tiszte.

Az egyháztanács (Consistorium) ekkoriban, a Carolina Resolutio és a Tolerantiae Edictum⁵ közötti időben a mai református gyülekezeti presbitériumhoz hasonlóan tevékenykedett. Oszlop emberek alkották, vezető férfiak, tehát az ekkor még csaknem színreformátus város intézkedésének tekinthető a templomi rend érdekében elfogadott határozat, akkor is, ha nem a város közgyűlésén született. Írástudatlanságot is említ a Biblia olvasása kapcsán. Debrecenben pedig ekkor igen kedvező volt az írástudók-írástudatlanok aránya az országos átlaghoz képest.⁶ A rendteremtő gondoskodás tehát a keresztyén nevelés részeként értendő, összefüggésben a katekizálással és a Biblia intenzív használatával.

utóbb: írástudatlanok — előbb: <előtt>, utóbb: *mellyel élt eddig a kösség harangozás* — előbb: templomban, utóbb: *az Úr napjain 's ünnepeken* — <hogy> — előbb: deputaltat<ott alkalmas(?) scholabeli(?) praeceptorok>, utóbb: *deputaltatandó alkalmas Deák iffjak* — előbb: által, utóbb: által fél óráig — előbb: rövid éneket, utóbb: rövid Szent éneket — marginális betoldás: *a' Cantor p. légyen Deák iffjú*. (A latinus szavak jelentése: tollálatik: megszüntettetik, deputáltatandó: kijelölendő, praemittálni: eléje helyezni, obszerváltassék: megtartassék, praelector: felolvasó, szubsztituáljon: helyettesként állítson.)

⁴ Az első jegyzetben említett műve 161. lapján semmiféle hivatkozás nincs ugyan, de a 168. lapon a 39. lábjegyzetben pontosan megmondja, hogy „Az itt következő történeti rész adatait túlnyomóan idb. Révész Imre: *A magyarországi ref. egyház közönséges énekeskönyvéről* (Debrecen, 1866) c. füzetéből (2. §.) merítettük.” Az irodalomjegyzékben is megvan a füzet címe, a 202. lapon. A dőltbetűs szavak Csomasz Tóth Kálmán kiemelései. Maga idősb Révész Imre említett füzete 9–10. lapján a következőket írta: „Elfeledték vagy botránnyosan elcsavarták, összezavarták az énekek zengzeteit [=dallamát] is, s általában az éneklésbeli zavar és botránny oly nagy volt, hogy ennek eltávolítása végett pl. Debreczenben, a nagy ünnepeken kívül, egyéb napokon nem is volt szabad énekelni a templomokban.” Néhány mondattal előbb beszél az énekeskönyv botránnyos állapotáról, és a négyszáz hibáról, melynek megtalálását Veresegyházi Tamás nevéhez köti. Eme szóbeszédben terjedő vándor-anekdótát gyanútlanul elismételte Tóth Béla Maróthi monográfiájában, újabb adatok és kritikai vizsgálódás nélkül — lásd *Magyar Egyházzene* II (1994/1995) 365.

⁵ 1731. a Carolina Resolutio éve, 1781. pedig a Türelmi Rendeleté. Lásd erre az időre G. Szabó Botond 2. jegyzetpontban említett munkájában, a 6–8. lapon *A protestánsok egyházjogi helyzete* című fejezetet. — A református egyház korabeli helyzetére, főként az énekeskönyvvel kapcsolatban utaltam: „A református egyház a Türelmi Rendelet előtt”, in: *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásnak időszerű kérdései.)* Szerk. Debreczeni Attila. Debrecen 1996. Csokonai könyvtár. [Bibliotheca Studiorum Litterarium 8.] 102–119.

⁶ Lásd bővebben a G. Szabó Botond 2. jegyzetpontban idézett forrásgyűjteménye 44. lapját.

A Szentírás rendszeres és folyamatos templomi felolvasását a gyülekezetek elvárták, még a papmarasztásnak vagy új lelkész kívánásának is lehetett döntő oka, hogy nem olvassa nekik hétköznapi istentiszteleteken a Szentírás történeteit.⁷ Már a reformáció századában kialakult az a szokás, hogy nem csupán egyes válogatott és egészen rövid *capitulumok* hangzottak el istentiszteleten, hanem folytatólagosan egész bibliai könyveket olvastak és magyaráztak végig.⁸ A Szentírás olvasásához az illendő áhitatos keretről, az alkalom megszenteléséről még rövid éneklés ajánlásával is (ilyen lehetett valamelyik *adjuvatorium*) gondoskodott az idézett határozat.

De miért támadhatott éneklésből illetlenség és összevisszaság a templomban? A *gyülekező ének* néven ismeretes, szertartáson kívüli éneklés rá a magyarázat, amely vidéken még e század közepén is dívott.⁹ Több éneket is elmond-

⁷ Esze Tamás: „A magyar református kegyesség múltja”, in: *Református Egyház* 1957. 178. — Szatmár megyéből idéz XVIII. századi adatokat.

⁸ Lásd pl. Szenci Molnár naplójának feljegyzését hazai lelkészkedése idejéből: „Július 11. A reggeli istentiszteleten a Genesis 1. fejezetét olvastam föl. (...) November 9. A reggeli istentiszteleten Agg Jakab úr, a komáromi gyülekezet lelkésze befejezte a Genezist, mely könyvet július 11-én én kezdtem fölolvasni. Ez volt az utolsó igeolvasás, amelyet Komáromban hallottam.” *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Bp. 1976. *Napló*. Szabó András fordítása. 533–535. — Ennek didaktikusan értelmezett oldalát hangoztatta Gálszécsi István énekeskönyvének előszava (RMNY 18): „aki üdvözülni akar (...) az Szent Írást tanulja és hallgassa”, az írástudatlanok hite különösképpen hallásból való volt. A következő jegyzetben megemlített *Ágenda* álláspontja: „Zwingli, de különösen Kálvin elvetették [t.i. a lectiot mint liturgikus olvasmányt], mert ők az Írásnak rendszeres, folytonos olvasását (lectio continua) kívánták s minden bibliaolvasás után magyarázatot követeltek.”

⁹ A Ravasz László-féle *Ágenda* harangozás idejére rögzítette, az iskolások kötelességeként a gyülekező éneket. „A második harangszó után az énekvezér és az iskolásgyermek a templomba bevonulván, helyüket elfoglalják s a harmadik harangszó megkondulásakor megkezdik az előkészítő vagy gyülekező éneklést, s ebben a gyülekező hívek is részt vesznek. Ahol ez bármi ok miatt lehetetlen, de énekvezér és orgona vagy harmonium van, ott mindenesetre orgona- vagy harmoniumjáték töltse be a harmadik harangozás alatti időközt. Népesebb gyülekezetekben a gyülekező éneklés már a második harangszóra megkezdődik.” (*Ágenda. A Magyar Református Egyház liturgiás könyve*. Bp. 1927. 43. Szó szerint ugyanígy: *Istentiszteleti rendtartás a Magyar Református Egyház számára*. Bp. 1930. 6–7.)

Rendezett megoldás azért volt szükséges, mert a helyi szokások eltérését sokan nehezményezték. Így sárospataki és környékbeli tapasztalatai alapján helytelenítette Mitrovics Gyula (1841–1903), mert „...az iskolás gyemek énekelnek addig, míg az énekvezér megkezdí a templomi éneklést. Az volna pedig a kezdetnek a célja, hogy felkeltse mindenkiben a buzgóságot, még abban is, aki talán buzgóság nélkül jelent meg. De ez éppen nem alkalmas erre, sőt finomabb érzésű emberben még a buzgóságot ki is oltja. Majd ezután következik egy másik ének az énekvezér vezetése mellett; egy másik próba a már egyszer nem sikerült után.” *Liturgika. – A polgári házasság törvényei. – Egyháziatlanság és üres templomok*. Debreczen 1913. Hegedűs és Sándor. [Mitrovics Gyula összegyűjtött papi dolgozatai. 7. Közrebocsátja fia: ifj. Mitrovics Gyula.] 51.

A graduális éneklés lassú kihalása idején az *introitus* feledésbe merült, a *pueri cantores* és eme pótlék funkcióját nem értették. Már a XIX. század elején elmosódott ez a gyakorlat, Tóth Ferenc leírása szerint „előbb az Oskolás gyermekek egy verset, valamelyik Énekből, azután a Kántor egy *Versből álló Invocatiót* énekelnek a Gyülekezettel, ezen utolsó alatt a nép áll...” (*Liturgika*.... Győr 1810. 70.)

tak, már harangozás előtt. Az orgona-praeludiumot is azért elleneztek sokhelyt, mert akkor nem énekelgethettek az istentisztelet kezdetéig, legalább harangozás alatt, míg a lelkész bevonulásával el nem kezdődött az istentisztelet.

Voltak aztán olyan gyülekezetek, ahol átminősítették a gyülekező éneket az istentisztelet amolyan előkészítőjévé, tehát már a lelkész beérkezése után, kántorral (orgonával) énekeltek, bár még az istentisztelet nem kezdődött el. Azért választották ezt a megoldást, mert (hol okkal, hol ok nélkül) a gyülekezet igényesebben éneklő (vagy csak rátartibb) részének botránkoztatására volt a nem mindenkor elég ékesen kanyargatott éneklés.

A rend nélküli, tehát szertartásosan el nem rendezett és nem elrendelt, amolyan népi apokrif megoldás harapózhatott el az András-templom boltívei alatt a XVIII. század közepén. A gótikus, 1628-ban újraboltított templomban voltak is karzatok, a XVIII. században újabbakat is építettek, hogy elférjen a teljes gyülekezet.¹⁰ Helyfoglalás és ráérés miatt, meg jámbor buzgóságból, a távolabb lakók, tanyákról vagy a Hortobágy távolából összesereglettek beültek a templomba akár egy órával istentisztelet előtt, imádkoztak, énekeltek a maguk módján, a hajdani hosszú énekeket kanyargatták, ahogy tudták. Bármikor eltéveszthette közülük valamelyik erős hangú, de nem éppen énekesvezetésre termett atyafi a sokadik strófa kezdetét avagy dallamát. A nagy belső templomtér másik zugában nem mindig jól hallották, talán némelykor nem ugyanazt az éneket, hanem egy másikat kezdtek el. Könnyen válhatott éktelen vetélkedéssé vagy zavarodhatott össze teljesen a helyhez és ünnepi órához nem teljesen alkalmas éneklés.

A későbbi átértelmezéssel ellentétben hétköznapokra nem vonatkozott a tilalom, noha az igen gyakori vásárok következtében olyankor is volt szépszámú gyülekezet. És csak a harangozás előtti fél órában korlátozták a kántor nélküli énekmondást.

Mindmáig úgy van, hogy buzgón és sokat éneklő gyülekezetek is igen rászorúlnak a jó vezetésre, és akkor valóban jól énekelnek. Ha azonban magukra maradnak, gyakran megeshet, hogy akár strófa közepén bizonytalanodnak el, és a következő sort nem meri kezdeni senki. Ha aztán ilyenkor rosszul belevág valaki, mennek utána, majd végleg elhallgatnak, vagy egyik rész más hangon mondja, ismét másvalaki nem a következő sorral folytathatja a megszokadt strófát. Bizony oda az áhitat a kacagtató felsülés, meg egymás hibáztatása miatt.

A XVIII. századból két kántorpálca is megmaradt, egyiket egykor a debreceni Kistemplom kántora használta, a másik a tíz kilométerrel délebbre települt Sáránd falu kántorának egykori státusszimbóluma és szerszáma. A kar-

Karácsony Sándor idézte gyermekkori emlékeit, hogy az öregektől eltanulta a kanyargatós éneklést, akik istentisztelet előtt öt-hat éneket is elmondtak a templomban. Lásd Igazság és Élet füzetek 1941.

¹⁰ Lásd G. Szabó Botond idézett munkája 198. lapján a Consistorium 1758. évi ülésének döntését.

zat szélén üthették vele a taktust, és vezényelték a kórust.¹¹ Pálcás kántor nélkül az istentisztelet előtt valóban énekelhetett tilalomra méltóan is az alkalmmalig összegyűlt, egymás énekszavába vágó nép. Ismerünk olyan rendelkezést, hogy a város büntetett, mert temetésen távol lévén a kántor és az ifjúság, nem volt énekvezér. Debrecen városa és egyháztanácsa elvárta kántoraitól, hogy szolgálati távollétükben legyen előre megbízott diákhelyettese mindegyik temploma kántorának, amint ebben a határozatban is olvassuk.¹²

Az istentisztelethez illendő éneklést —és amint láthatjuk, a Szentírás olvasását is— alkalmasakra igyekezett bízni a város. A nevelés alkalmi sem hiányoztak, a gyermekeket az iskolában és nem a felnőtt gyülekezetet oktatták éneklésre.¹³ A *közrend része, valóban liturgia* volt az istentisztelet; és a szertartásban a gyülekezet éneke, amely protestánsoknál nem paraliturgikus, rátermett liturgikus vezetőt kívánt. A diákság soraiból verbuválódtak a jövő reménységei, akiknek híre el is jutott aztán a távoli helységekre. A gyakori vásárok alkalmával Debrecenben megfordult atyafiak hírül adták, ha arra való kántort hallottak. Ilyeneket igyekeztek vinni rektóriára.

Átható hangú előénekesek voltak ezek a kántorok, akik többnyire a tudományokban is kitűntek már diákkorukban.¹⁴ Övük volt az egyik legfontosabb diákisztségek, együtt emlegették őket a professzorok vezetésével oktató praepceptorokkal. Még hangsúlyosabb ez, ha nem feledjük, hogy, a XIX. század közepéig nem diákegyetként, hanem schola módjára működtek az énekes diákok minden istentiszteleten, főként ünnepeken.

¹¹ Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Múzeum történeti osztály C.1978.26. jelzettel a debrecen-kistemplomi 1789-ből, C.1990.11. jelzettel 1744-ből a sárándi pálcát őrzi. Mikor 1705-ben Herbeville feldúlta Debrecen, többek között a Nagytemplomból „a Kántor vesszeje elvitetett, az énekes és passiók könyv eltépett...” (idézi a városi jegyzőkönyvből Szűcs István: *Szabad királyi Debreczen város történelme*. III. Debreczen 1871. 715.) — Erdélyben éneklőszékek is voltak, a *száraz kántor* (századunkban is így nevezték a hangszer nélkül működő énekvezért) innen énekelve vezette a szertartási és gyülekezeti éneklést. Dávid István: *Műemlék orgonák Erdélyben*. Kolozsvár–Bp. 1996. 21.

¹² Lásd a 2. jegyzetben idézett forrásgyűjtemény 6^c. dokumentumát. — Az Ispotály a város szegényeinek XVI. századtól működő menháza, mellette állott az egyik templom, ez ma már nincs meg, mert tornya 1944-ben súlyosan megsérült, ezért le kellett bontani, később nem épülhetett újjá.

¹³ A 2. jegyzetben idézett forrásgyűjtemény 25. számú dokumentuma az ún. *Methodus*, amelynek az énektanulásra vonatkozó paragrafusai szerint az *elementarium, declinistarium, grammatarum* szintjén már az összes genfi zsoltárt és a legfontosabb dicséretet fejből kellett tudniuk, később csak gyakorlás, harmóniás éneklés következett. A syntaxisták instrukciója szerint: *Psalmos Davidicos omnes iam discant huius Classis alumni*. Ezt manapság sokallhatnánk, hajdan nem volt ritka, hogy ilyen korú és szintű diákok pl. Horatius *harminc ódáját memorizálták* egy félévben, természetesen latinul.

¹⁴ A diákság körében betöltött tisztségre lásd. *A Debreceni Református Kollégium története*. Bp. 1988. — Továbbá G. Szabó Botond forrásgyűjteményének 222. lapján az *Acta Curatoratus et Professoratus* 1756. február 7-én elfogadott intézkedését a vasárnapi istentiszteletre felkészülésről és a kántorok tennivalóiról. A múlt század első felében még a *kántor deákok kórusa néven* emlegették az éneklőket.

Az éneklés sem romolhatott meg tehát annyira, ha a közrend egyik fő részeként így vigyázott rá a város, még az *istentiszteleten kívüli spontán éneklést* is igyekezett megrendszabályozni, azért, hogy az ünnephez és a gyülekezeti éneklés funkciójához illő tiszteességgel történjék. A Szentírás olvasásával is állandóan foglalkozott Debrecen, azaz egyháztanácsa, és néhány évvel eme határozat után meg is jelent egy kis könyvecske, névtelenül, Tatai Csirke Ferenc (későbbi püspök) munkája, a Biblia otthoni és hathatós olvasásáról.¹⁵

Helytelen az a korábbi nézet is, hogy a kóták szerinti (vagy a harmóniás) éneklést tilalmazták volna Debrecenben — nem a teljes dokumentumra, hanem kihagyásokkal közölt, s e szerint értelmezett idézetre alapult ennek megokolása. Az éneklés megromlását és tilalmát is cáfolja az eredeti dokumentum.¹⁶

K E R E S.

Minden Enek fő részben az rhythmus, etiam in specie, oly igen megkevántatik, hogy aznekül az Enek, ugyan nem Enek. Az Historianak pedig len megírásában az Idő és az Hely, az rhythmus fölött, oly igen szükséges, mint az két főm az emberben. Mert ezek mint egy jó fém kalahuzok igazgattak az olvasokat az historiaknak nagy pusza mezejében, és az dolgoknak zűrzavarában. Annak fölötté igen segítik az memoriát valaminek meg tanulásában. Vegzetre mert tanulna ember az Geographiát cum suis filiabus, és az Chronologiát, ha ezekben háfnokat nem kellene vennük. Kerjük azért azokat, az kik ilyen dolgokban munkálkodvan ezekben meg fogytkoztanak, mint példakat is mondhatnánk, ha bősfülgős nem volna, hogy az többi között ezekről is meg emlékezzenek. Kedves, és bősős lefén munkajok. Ezt peniglen túlünk nehez vagy gonos neven ne vegyek. Legyenek egeffében mind az Encés Uraim mind egyebek.

Emericus A. Sz. Ujfalvius

Szilvás-Ujfalvi előszavából (1602)

¹⁵ Lásd a 2. jegyzetben idézett forrásgyűjtemény 194. lapjának 587. számú lábjegyzetét. A könyvecske második kiadásban 1762-ben is megjelent.

¹⁶ Lásd: „Maróthi és a kronologia...”, *Magyar Egyházzene* I (1993/1994) 410–411. — Tóth Béla Maróthi-könyvének recenziójában is utaltam korábban az idősb Révész Imre nyomán szárnyrakelt túlzó vélekedésekre, lásd föntebb a 4. jegyzetpontot.